Dobri Mária

Szent Márton kultuszának szombathelyi hagyománya, emlékei

A Szombathelyen régóta meglévő Szent Márton-hagyományok és emlékeinek bemutatásakor abból indulok ki, hogy Márton e város szülötte, mellőzve a Pannonhalma - Szombathely vita bővebb ismertetését. Röviden azonban mégis kénytelen vagyok kitérni rá. A 18. században megindult forrásfeltárások óta, szinte állandó téma, hogy Márton a mai Szombathely területén fekvő Sabariaban, vagy a Pannonhalma - Győrszentmárton környékére helyezett, a Karoling-kori források által „Sabaria sicca" – nak nevezett helyen született-e. A születéshely vitatott kiindulópontja egy 860-ban kiadott oklevél volt, amely több más mellett egy „ sicca Sabaria „ nevű birtokot a salzburgi érsekségnek adományozott. Ez azt jelentené, hogy Pannóniában két Sabaria nevű helység volt, az Itineráriumok [pl. az Itinerarium Antonini, amelyet a 3. század végén állítottak össze], azonban csak egy Sabaria nevű helyet említenek. Tóth Endre e témában publikált tanulmányai úgy tűnik megnyugtató módon tisztázták ezt a kérdést, bebizonyítva, hogy a „Sabaria sicca „ („száraz Sabaria") nem település, hanem pataknév, és a Sabaria-patak időnként száraz medrére utal és a vitát véglegesen lezárták Sabaria - Szombathely javára. [1]

Márton első életrajzírója, kortársa és tanítványa Sulpicius Severus szerint „ Márton a pannóniai Sabaria városában született, de Itáliában, Ticiniumban nevelkedett. Szülei méltóságukat tekintve nem az alsóbb néprétegből származtak. Apja előbb katona volt, majd a katonák ezredese /tribunus/ lett." Az életrajz azt is feljegyezte, hogy később Hilarius püspök ösztönzésére visszatért Sabariaba, hogy szüleit a keresztény hitre térítse. „ Anyját a pogányság tévedéséből kivezette, apja azonban bűnében megmaradt, mégis sokakat jó példájával üdvösségre segített ." Az arianus Pannóniában „ mert a papok hitszegésével szemben keményen és szinte egyedül ő harcolt, sokféle méltánytalanság érte, nyilvánosan megkorbácsolták és végül is a városból kiűzték ." (A tömör elbeszélésből nem derül ki, hogy az anyja megtérítését követő események Sabariaban, vagy a tartomány valamely más városában játszódtak-e le ?) [2]

Sulpicius Severusnak a születéshelyre vonatkozó adatát aztán a későbbi biográfusok is átveszik - tours-i Szent Gergely (6.sz.) későbbi követője a püspöki székben, legendáinak összegyűjtője, Venantius Fortunatus (7..sz.) , Alcuin (9. sz.) által írt életrajzok, Jacobus de Voragine „ Arany legendája „ gondoskodott arról, hogy Sabaria neve és holléte ismert maradjon.

Sabaria Márton szülővárosa, a római birodalom jelentős városa volt, az egyik legkorábban alapított pannóniai városok egyike, amelyet a légiós táborból (statio) emelt colonia rangra Claudius császár 43 körül. Nevét a rajta keresztül folyó - Savaris nevű patakról kapta. Az utolsó nagy keresztényüldözések idején (309) itt mártírhalált szenvedett Quirinus sziszeki püspök mártíraktáiból tudjuk, hogy a városban már jelentős keresztény közösség élt. [3] Ezt bizonyítják a 4. századból előkerült ókeresztény leletek is, amelyeknek többsége sírkő, vagy a

katakombák oldalsírhelyeit (loculusok) lezáró félköríves kőlap. Ezeket többnyire egy helyen, a Szent Márton (domonkos) templom melletti területen találták, amely azt bizonyítja, hogy az 1. században itt lévő pogány temetkezési hely alakult át keresztény temetővé a milánói ediktum után (313.), azért itt, mert tudjuk hogy Quirinust mártíromsága után itt temették el, sírja fölé kápolnát emeltek, majd innét vitték át a 4. század folyamán a mártíraktákban említett scarbantiai kapunál emelt bazilikába, majd a földrengés (456.) és a népvándorlás eseményei elől Rómába, de mivel a keresztények szívesen temetkeztek vértanúk sírhelye, kultuszhelye közelébe, a kialakuló Márton kultusz biztosította a folyamatosságot. (Így ez az ország legrégebbi folyamatosan használt temetője, az 1970-es évekig volt használatban.) Megemlítem Nammius Quintus temetőőr „ aki élt 86 évet és felesége Aurelia Irene élt 60 évet" feliratú sírkövet, amelyen bár kifejezetten keresztény szimbólum nem található, de a temetőőri státusz a pogányságtól elkülönülő keresztény temetkezést jelez. A két jelentős loculus-lap közül az egyiket két tejtestvérnek állították a szülei a Krisztus - monogramon kívül a szövegben előforduló fideles és innocentes jelzők is keresztény hitre utalnak. Körbefoglalt Krisztus-monogram díszíti a másik loculus-lapot, amelyet két vándorfestőnek állítattak kollégái. A collegas kifejezés Paukovits István szerint a népes keresztény közösség tagjaira vonatkozik. Néhány ókeresztény sírkövet már csak Schoenvisner István, Varsányi János leírásából ismerünk, néhány a Nemzeti Múzeumba került, pl. az a loculus-lap töredék, amely Tóth Endre kiegészítése szerint a Jó Pásztort ábrázolja. Hogy előzőleg pogány temetkezési hely volt itt, az bizonyítja, hogy néha a pogány sírköveket a későbbiekben újra felhasználták, pl. egy 2. századi sírkőről a 4. században levésték a korábbi feliratot és a vallásuknak megfelelő szöveget vésték a sírkő lapjára, Az új felirat a bonae memoriae keresztény hitre utaló formulával kezdődik. [4] Megemlítem, mint érdekességet, hogy a Szent Márton-év alkalmából rendezett kiállítás előtt néhány nappal találták a régészek az első használati tárgyat, egy Krisztus-monogrammal ellátott ruhakapcsoló tűt, amelyet a kiállításon láthattak először az érdeklődők.

Az egyház történelme kezdetén csak a vértanúk emlékét tisztelte, a 4. század folyamán jelentkezett az a gyakorlat, hogy a nem vértanú, de példás életű hitvallókat működésük és elhalálozásuk helyén nyilvános tiszteletbe részesítették. Az első ilyen nyilvánosan tisztelt hitvalló Szent Szilveszter pápa (+335) és Szent Márton (+397) volt.

Ezt az egyházi gyakorlatot ismerve szinte természetes, hogy az antik Sabariaban Szent Márton születési helyének kultusza nem alakult ki. Tiszteletének gyökerei Galliában találhatók meg, innen sugárzott szét egész Európába a Karoling-kor idején és kialakulása a frankok 791-es hadjáratához kapcsolható. Amikor Nagy Károly birodalma határait Pannónia területére kiterjesztette, katonái már úgy tekintettek Szent Mártonra, mint patrónusukra. A krónikák szerint a frank hadak Arrabonából (Győr) Sabarián keresztül tértek haza, s feltételezhetően azért, hogy az időközben Gallia apostolává és védőszentjévé lett Márton tiszteletének azt a vonását domborítsák ki, ami leginkább Sabariához kötötte: a szülőházat, a születéshelyet. A kontinuitást bizonyítja, hogy Sabaria az egyetlen olyan település a római korból, amelynek antik neve folyamatosan fennmaradt és ismert volt a középkoron át a mai napig. Az oklevelek döntő többsége Sabaria néven említi. A Szombathely név első említése 1237-ből való, a vásártartás napjára utal, míg a német név Stein am Anger a várost 456-ban romba döntő földrengésre, amikor nem maradt csak „ kő pusztában ". A város területe folyamatosan lakott volt, a régészeti ásatások szerint a 9. században már templom állt a mai Szent Márton templom

helyén.

A Karoling-korból és a középkorból már jelentős írásos bizonyítékokkal rendelkezünk, amelyek Szent Márton születéshelyére és kultuszára vonatkoznak.

Mindenekelőtt a térképészeti adatokat szeretném bemutatni. A földrengés által romba döntött kis település nagyon pontos tájolással minden térképen feltűnik (ez köszönhető a Római Birodalomban készített Itineráriumoknak is), többször azzal a megjegyzéssel: „ Patria Divi Martini ”. Az egyik legkorábbi ilyen térképészeti emlék a 13. századi herefordi kéziratos térkép, amelyre a jelentéktelen kis magyar falu a születéshely ismertsége miatt került rá, de megtaláljuk szinte minden 16. századi nyomtatott világ-, vagy Magyarország térképen is. A herefordi térkép Sabariát igy jelzi „ Sabaria S. Martini .” Az első magyarországi térkép, Lázár deák 1528-ban Ingolstadtban megjelent térképe a szülőhely német nevét is feltünteti „ Stein am Anger - Sabaria - Patria Divi Martini Episcopi .”, de folytathatnánk a sort Zsámboki János 1566-ban Bécsben megjelent térképével , amely így jelöli a várost „ Sabaria patria Divi Martini Episcopi ” , és számos más, ebben a korban megjelent térképpel. [5]

Az okleveles adatok sorát az 885-ben Arnulf király által a salzburgi érsek kérésére kiadott oklevél nyitja meg, amelyben az egyházat az összes birtokában megerősíti, ezek között felsorolja Sabaria városát és templomát, az oklevél azonban későbbi, a hamísítást a 970-es évekre teszik, illetve többszöri előzmények után a 11. század közepén készítették; ez az oklevél említi először a Sabaria sicca nevű helyet, amelyet Tóth Endre a mai Perint és Gyöngyös mellé helyez.

Az ókeresztény temető és Quirinus kultuszhelye mellett Szent Márton néven egy község alakult, mely a legutóbbi időkig fennállt. 1240. december 20-án Kenéz falu birtoklását igazoló oklevelet állítanak ki, „ ... Szent Márton melletti falunkban ... (In praedio nostro aput Sanctum Martinum ... „) A földrajzi közelség miatt (említi Szombathelyt, Vépet) gondolhatunk az említett Szentmárton községre. 1360. június 15-én kelt oklevél egy határjárással kapcsolatban említi „ Szent Márton kútját, amely kőből épült Sabaria városában.” A kút ma is létezik rajta áll a Szent Márton szobor, a legendák szerint Márton ezzel a kútnak a vízével keresztelte meg anyját. 1421-ben Márkot a Szent Márton templom plébánosát említi Domokos rábaközi főesperes levele. 1427-ben Zsigmond király egy misealapítvánnyal kapcsolatos oklevelének indokolásában Szent Márton iránti tiszteletére hivatkozik, akit országa különleges patrónusának nevez, röviden ismerteti életét, megemlítve, hogy „országunk Sabaria városából származott.„ Oklevélből ismerjük, hogy a Szent Márton templom plébánosa 1473-ban Pál, 1493. április 6-án István, aki előtt kölcsönügyletet rendeznek. 1504-ben István plébános hirdet ki egy kiközösítő rendeletet. 1516-ban az oklevél a Szent Márton templom előtt fekvő birtokot említi. [6]

A születéshely okán püspökök, királyok adtak a városnak kiváltságokat; 1407-ben Hédervári János püspök megerősíti Sabaria kiváltságlevelét, mert lakossága „ nem kis jámborsággal, továbbá buzgósággal Szent Márton főpap, Tours-i érsek iránt, kinek hazája és szülőföldje.. ”, 1525-ben Gosztonyi János győri püspök újra átírja és megerősít az oklevelet, mert Szombathely „ hajdan kiterjedt város az ország kulcsa és kapuja ... a XVI. század elején mezővárossá törpült, és nagy szegénység által annyira lehanyatlott, hogy hajdani nagyságának nyomai alig látszanak, lakossága azonban változatlan vallásos érzelemmel viseltetik Szent

Márton toursi érsek iránt, akinek hazája és születéshelye. „ [7] Draskovits György győri püspök 1579-ben Szombathelyen tartotta egyházmegyei zsinatát a mezőváros jelentősége miatt, „ mert Szent Márton püspök szülőhazája. ” [8] Pázmány Péter 1632-ben búcsúengedményt kért VIII. Orbán pápától a szombathelyi Szent Márton templom részére, azzal az indokolással, hogy ezen a helyen született Szent Márton püspök. [9] II. Ferdinánd 1635-ben a városnak külön szabadalmat ad, amelynek értelmében a királyi kincstárnak fizetendő minden rendes és rendkívüli tehertől örök időkre felmentetett, „ Szent Márton püspök és hitvalló tiszteletére, kinek Szombathely város hazája és szülőhelye, hol tiszteletére egy templom is áll ....” ennek ellentételezésére a város „ Szent Márton ünnepén a plébánosnak 5 ft-t köteles adni és 5 ft-t szétosztani a szegények között ..... 10 forintot az oltárok és templomi szerek fenntartására ... 20 forintot pedig az épület megőrzésére kötelesek fordítani. „ [10]

Az elbeszélő források között meg kell említeni a frank birodalom évkönyveit, a már említett 791-es hadjárat leírását, amely elmondja, hogy a sereg egy része Sabarián keresztül vonult vissza, hogy meglátogassa Gallia apostolának szülővárosát. RANSANUS, Mátyás király udvarának nápolyi követe Epitomae rerum Hungaricarum című művében leírja, hogy Vasvármegyében található az ősi Sabaria város, amelynek sok nyoma került elő ... itt született Szent Márton, itt töltötte gyermekéveit... [11] Forrásai között megemlíti Szent Márton életrajzát is. BONFINI, szintén Mátyás király udvarában tartózkodva, annak szinte udvari történetírójaként Rerum Ungaricarum decades című művében Szent Márton történetét Sulpicius Severus nyomán ismerteti, megjegyezve, „ Sabaria egykor jelentős város, különböző emlékekkel, Szent Márton szülőhazája volt. „ [12] A fogalmazásból kiderül, hogy adatait nagyrészt Ransanus-tól veszi át. Gregoriáncz Pál 1553-ban megjelent földrajzi művében azt írja, hogy „ Szombathely, Szent Márton toursi püspök hazája volt, hol a születési helyén tiszteletére felállított és róla elnevezett kápolna fekszik .” [13] A Szent Márton templomot 1630-ban a jezsuiták vették át, aki tovább vitték Márton tiszteletét. Kiváltságként a szabad szerdai napokon Szent Márton officiumát és miséjét végezték, ünnepén olyan sokan jöttek össze messze vidékről is, hogy több nyelven is prédikáltak az embereknek. A protestáns Bél Mátyás 1720 körül a következőket jegyzi fel, „ nyilvános tiszteletre helyezik ki az ereklyét, amely állítólag valamelyik toursi püspök ajándéka, aki nagy elődének szülőföldjére zarándokolt, s illőnek találta, hogy a szülővárosának is legyen ereklyéje, amelyet lakói is tisztelhetnek.” Más adat szerint az ereklye Mátyás király kincstárából került ide. [14] Egy másikat Rómából kaptak a 18. század végén. A templom 17. századból, ismeretlen festőtől származó képén Márton szinte nőiesen jelenik meg, talán a templom mecénása Batthyány Erzsébet miatt. Külföldi - angol és francia - utazók is felkeresik a várost antik emlékei miatt, és a 18. század elején írja le az angol utazó Milles a Szent Márton templom kápolnáján ma is látható feliratot HIC NATUS EST SANCTUS MARTINUS. [15]

A Szent Márton Plébánia templomi zászlóján (1871) a püspök antik oszlopcsonkok között, egy teraszon jelenik meg, utalva arra, hogy lerombolta a pogány tévelygés templomait. (Szent Ambrus himnusza)

A város főterén állt a római alapokra épült őrtorony. Ennek rézgömbjén Szent Márton alakja volt látható, benne a toronyra vonatkozó iratok mellett egy Szent Mártonhoz szóló himnuszt is őrzött.

... Szent Márton, ki voltál Ennek Szülött Fénye,

Hogy nagy érdemedért légyen Üdvösséghe,

...

Téged, kinek képét tette is tornyában,

Hogy Szent Patronussa légy minden órában,”

majd így fejeződik be:

„ Szent Márton légy királya és vezére Szombathelynek! „ [16]

A torony, amelyet Schönvisner István könyvében található metszetről ismerünk 1817-ben egy tűzvészben annyira megrongálódott, hogy 1837-ben le kellett bontani. [17]

1777-ben Mária Terézia felállította a szombathelyi egyházmegyét. Első püspöke Szily János csak a régi hagyományt folytatta, amikor egyházmegyéje védőszentjéül Mártont választotta. A püspök alkotásai és Schönvisner István kutatásai a város múltjáról új lendületet adtak a hagyomány további kibontakozásának.

A Szent Márton templomnak már volt ereklyéje, Szily püspök 1779. június 7-i felterjesztésében a Szent Mártonról elnevezett szeminárium számára kért és kapott ereklyét Mária Teréziától, amelyet a szeminárium kápolnájának oltárában helyezett el - ma is itt található - oltárképként Dorffmaister Istvánnal festette meg püspöki öltözékében a szentet, de látható a képen a köpeny és a kard is, mint karitativ tettének motívumai. Ez a kép 1884-ig díszítette a kápolnát, amikor az épület bővítése alkalmából megnagyobbították a kápolnát, amelyet ifj. Storno Ferenc festett ki, Márton életéből vett jelenetekkel.

Az 1783-ban elkészült püspöki palota nagytermének freskóján is látható a mártíromságot szenvedett Quirinus mellett, a város nagy szülötte Szent Márton püspöki ornátusban.

Az 1791 – 1814 között épült székesegyházban is kapott a város két szentje egy-egy oltárt. Ezeknek oltárképét ugyanúgy, mint a palotában, Anton Maulbertsch festette. A freskónak és az oltárképeknek a témáját Szily adta a művésznek. Az oltárkép közepén püspöki ornátusban Szent Márton magaslik ki, alul jobbra a koldus a köpennyel, fölötte Paulus (nolai Szent Pál), akinek a szemét gyógyította meg, majd a néma lányt, akinek a chartres-i úton adta vissza a hangját (megszentelt olajat csöppentett a szájába) ábrázolta a festő. Balra lent Tetradius ördögtől megszabadított rabszolgája látható, Teradius maga is megkeresztelkedett, miután Márton kijelentette, hogy nem léphet be egy pogány házába. Felette a feltámasztott kisgyermek, ez a csoda szintén a chartres-i úton, de nagy tömeg előtt történt, s ezzel elérte Szent Márton, hogy a jelenlévők közül is sokan megkeresztelkedtek. Végül Lycontiust látjuk, aki pénzköteget tart a kezébe, jelezve, hogy pénzt ajánlott fel, mert Márton a házában terjedő járványt megállította. Márton természetesen nem fogadta el a felajánlott összeget, hanem a szegényeknek adta.

A Székesegyházi Főplébánia 18. századi szobra is a megdicsőült püspököt ábrázolja, bár ott van mellette a népies ábrázolások elmaradhatatlan kelléke, a lúd is.

A 18. századból meg kell még említeni a szombathelyi ötvösművész, Szaniszló Mártonnak az Egyházművészeti Múzeumban kiállított munkáját, amelyen szintén látható Márton alakja, amint megosztja köpenyét a koldussal.

A hagyomány ápolása a későbbi századokban is töretlenül folytatódott. A 19. századból már említettem a szeminárium kápolnáját, ifj. Storno Ferenc festményeivel.

Mikes János püspök 1913-ban Tours-ból kért és kapott egy koponyacsont ereklyét, amelyet június 15-én Tóth István szombathelyi szobrászművész által készített hermában helyeztek el a székesegyház Szent Márton oltárán. Ezt a napot „ translatio reliquiarum ” címen évenként megünnepelte az egyházmegye. 1938-ban állították fel a Rumi Rajki István Szent Márton megkereszteli az édesanyját című szobor kompozícióját az említett Szent Márton kútja felett. Az 1940-es évek elején a szeminárium számára nagyobb kápolna épült, amelyet Kontuly Béla freskói díszítenek, az egyiknek a témája Szent Márton élete.

De említhetném az egyházmegye Martineum Kiadóját, amely az Acta Savariensia sorozat kiadója volt, amelyben többek között a születéshely kutatásának eredményei is megjelentek, a szombathelyi művészek SZENT MÁRTON CÉH néven működött és kiállításokat szervező egyesületét.

Szeretném kihangsúlyozni a Szent Márton szellemiségéhez leginkább illő szegénygondozást, amely már régóta igen hatékonyan működött. Ennek első példája az 1635-ben kiadott kiváltságlevél volt. Már a 17. században létrehoztak egy városi szegényházat. A városi alamizsnapénztár és a püspökség jelentős összegeket fordított a szegények támogatására. A szegénygondozás az 1932-ben átadott modern szeretetházban csúcsosodott ki, a munkát a városi és az egyházi vezetés közös összefogással az egri norma szellemében igyekezett megoldani. 1936-ban és 37-ben Szent Márton Naptár című füzetet adtak ki Pálos Károly szegényügyi előadó szerkesztésében, amelynek fő témája a szegénység és a szegénygondozás volt. Az 1936-os naptár arról tudósít, hogy a város ősi hagyományának megfelelően a város Szent Márton napján kétszázötven szegény gyermeket ruházott föl és 300 gyermeknek biztosított reggelit.

A második világháború után a rendszer jellegéből adódóan lanyhult a szent kultusza, inkább csak az egyházi megemlékezésekben és a néphagyományban maradt fenn. Pl. a hatvanas években még élő hagyomány volt a Szombathely környéki községekben a Márton-napi vesszőzés. A hagyomány szerint disznóvész idején egy pásztor Szombathelyre jött Mártonhoz segítséget kérni. Álmában egy fehér nyírfaágat adott neki a püspök, hogy ezzel vesszőzze meg az állatokat, s azok meggyógyulnak. A pásztorok frissen vágott zöld ággal [archaikus gonoszűző eszköz] végigjárják a falut köszöntőt mondva

„ elhoztam Szent Márton püspök vesszejét,

A szokást nem mi kezdtük és nem mi végezzük,

Állataiknak annyi szaporodása legyen,

Ahány ága-boga van a vesszőnek .”

A vesszőzés végén a gazdának adták az ágat, s a következő tavasszal ezzel hajtották ki először az állatokat a legelőre. [18]

A nyolcvanas évek elejétől megszaporodtak a Szent Mártonnal kapcsolatos publikációk, és a Szent Márton templom környékén végzett kutatások újra a figyelem középpontjába helyezték a szent alakját.

Mindezek a középkortól dokumentálható és folyamatos hagyományok vezettek el a Szent Márton-év jubileumi rendezvényeihez - kiállítás, zarándoklatok, kiadványok, a Szent Márton Kölcsönkönyvtár megnyitása - a toursi egyházmegyével kialakult jó kapcsolathoz.

Szent Márton kultuszának ápolása azóta is folytatódik; már hagyománnyá vált az évenkénti vásár Márton-napján; egyre több zarándok csoport keresi fel a várost, hogy láthassa a szent szülőhelyét, és a legújabb esemény ez év tavaszán a Szent Márton Látogatóközpont megnyitása volt a Szent Márton templom mellett lévő domonkos rendházban.

Csak remélhetem, hogy a hagyomány Szent Márton szellemében, életéből vett példákkal tovább folytatódik, a külsőségek mellett egyre nagyobb figyelemmel a szegények, rászorulók iránt.

[1] Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: Savaria – Szombathely története a város alapítástól 1526-ig. Szombathely, 1998. 224. p.

[2] Sulpicius Severus: Szent Márton élete. Pannonhalma, 1997.

[3] Ruinart, Theodor: Hiteles vértanúi emlékiratok III. Buda, 1857. és Balogh Albin: Szent Quirinus vértanú püspök. Kép a pannoniai kereszténység életéből. Rákospalota, 1935.

[4] Thomas Edit: Sabaria Christiana .In: A 200 éves Szombathelyi Egyházmegye emlékkönyve (1777-1977). Szombathely, 1977. 35-93.p.

[5] Derdák Ferenc: Szombathely jelölése régi térképeken. Lapok Szombathely történetéből 1992. 8. sz. Közli a térképek pontos leírását.

[6] Az okleveleket hozza Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: Források Savaria – Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig. Szombathely, 1994. (Acta Savariensia 9.)

[7] Kuncz Adolf –Kárpáti Kelemen: Szombathely – Savaria rend. tanácsú város Monographiája. I-II. Szombathely, 1880-1894.

[8] Acta et constitutiones dioec. Jaurinensis. Pragae, 1579.

[9] Szalay János: A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelkipásztori működése 1638-1938. Szombathely, 1938.

[10] ugyanott

[11] Ransanus, Petrus: A magyarok történetének rövid foglalata. Közread. Blazsovich László. Bp. 1985. (Bibliotheca Historica)

[12] Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995.

[13] Gregoriácz Pál: Breviarium rerum Hungaricarum. Későbbi kiadása Bél Mátyás 1746.

[14] ld. 7. jegyz.

[15] Regnier – Rogács ferenc: Szent Márton élete. 2. kiad. Szombathely, 1944.

[16] ugyanott 249. p.

[17] Schoenvisner, Stephanus: Antiquitatum et historiae Sabariensis libri novem. Pestini, 1791.

[18] Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. 3. köt. Bpest, 1998.